

SO'Z YASOVCHI AFFIKSLARNING SEMANTIK GURUHLARI VA MAHSULDORLIK DARAJASI

Xaydarova Iroda Anarbayevna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa

doktori (PhD), ISFT instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining so'z yasash tizimida muhim o'rin tutuvchi so'z yasovchi affikslarning semantik guruhlarini, ularning derivatsion imkoniyatlari hamda mahsuldorlik darajasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. So'z yasovchi affikslarning yangi leksik birlik hosil qilishdagi o'rni, affiks va asos o'rtasidagi semantik munosabat, affiks ma'noning hosil bo'lishi so'z mazmunini shakllantirishdagi xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, mahsuldor, kammahsul va mahsulsiz affikslarning o'zaro farqlari, mahsuldorlikning faqat affiksning qo'llanish chastotasi bilan emas, balki uning yangi so'zlar hosil qilish qobiliyati, semantik qamrovi, asoslarning turli-tumanligi va zamonaviy nutqda faolligi bilan belgilanishi asoslanadi. Affikslarning semantik xususiyatlarini ularning struktur, funksional va derivatsion imkoniyatlari bilan bog'liq holda o'rganish so'z yasash tizimining ichki qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: so'z yasash, so'z yasovchi affiks, morfema, derivatsiya, affiks derivatsiya, semantik guruh, mahsuldor affiks, kammahsul affiks, mahsulsiz affiks, yasama so'z, derivatsion model, morfemik tarkib, semantik munosabat.

Tilning lug'at tarkibi doimiy ravishda rivojlanib, yangi tushuncha, predmet, hodisa, kasb, faoliyat va belgilarni ifodalovchi yangi leksik birliklar bilan boyib boradi. Ushbu jarayonda so'z yasash tizimining ichki imkoniyatlarini ishga soluvchi muhim mexanizmlardan biri hisoblanadi. O'zbek tilida yangi

soʻzlarning yuzaga kelishida affiksatsiya usuli alohida oʻrin egallaydi. Soʻzga soʻz yasovchi affiks qoʻshilishi natijasida yangi lugʻaviy birlik hosil boʻlishi affiksatsiya usulining asosiy mohiyatini tashkil etadi. Oʻzbek tilida soʻz yasovchi affikslar asosan suffikslar shaklida qoʻllanadi, biroq prefiks elementlar ham ayrim hollarda yangi soʻz hosil qilishda ishtirok etadi. Masalan, *ishchi, paxtakor, sinfdosh, doʻstlik, quvonch, ilmiy, tirishqoq, oʻyla, shodlan* kabi birliklarda affikslar asosning lugʻaviy maʼnosiga yangi semantik komponent qoʻshib, yangi leksema shakllanishiga sabab boʻladi. Soʻz yasovchi affikslarni faqat formal jihatdan oʻrganish ularning til tizimidagi haqiqiy mohiyatini toʻliq ochib bermaydi. Chunki har bir affiks muayyan derivatsion maʼnoga ega boʻlib, u asos bilan birikish jarayonida yangi semantik birlikni shakllantiradi. Shu sababli soʻz yasovchi affikslarni struktur-semantik, funksional va derivatsion jihatdan kompleks oʻrganish zamonaviy oʻzbek tilshunosligining muhim masalalaridan biridir.

Soʻz yasovchi affiks - mustaqil holda leksik maʼno ifodalaydigan, biroq muayyan asosga qoʻshilganda yangi leksik birlik hosil qiladigan morfemadir. Affiksning soʻz yasashdagi vazifasi faqat asosning shaklini oʻzgartirishdan iborat emas, balki uning semantik tuzilishiga yangi maʼno komponentini kiritishdan ham iboratdir. Masalan, **ish** asosiga **-chi** affiksi qoʻshilganda *ishchi* soʻzi hosil boʻladi va asosning “mehnat, faoliyat” maʼnosiga “muayyan faoliyat bilan shugʻullanuvchi shaxs” semantikasi qoʻshiladi. **Doʻst + -lik** → **doʻstlik** modelida esa **-lik** affiksi konkret shaxsni anglatuvchi **doʻst** leksemasidan mavhum tushunchani ifodalovchi ot hosil qiladi.

Demak, affiks va asos oʻrtasidagi munosabat natijasida nafaqat yangi formal birlik, balki yangi semantik birlik ham shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan, soʻz yasovchi affiksni oʻziga xos derivatsion-semantik vosita sifatida baholash mumkin. Soʻz yasovchi birliklarning semantik munosabatini oʻrganish soʻz yasalishining leksikologiya va grammatika bilan uzviy aloqasini koʻrsatadi.

O'zbek tilidagi so'z yasovchi affikslarni ularning hosila so'zga kiritadigan ma'nosiga ko'ra bir necha yirik semantik guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhni shaxs va kasb-hunar nomlarini yasovchi affikslar tashkil etadi. Bunday affikslar muayyan faoliyat, kasb, mashg'ulot yoki ijtimoiy munosabat bilan bog'liq shaxs nomlarini hosil qiladi. **-chi** affiksi bu guruhning eng faol vakillaridan biri bo'lib, **ishchi, temirchi, suvchi, ovchi, quruvchi, tikuvchi** kabi birliklarning shakllanishida qatnashadi. Bunda **-chi** affiksi asosga "shu faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxs" ma'nosini yuklaydi. **-kor** affiksi ham shaxs va faoliyat ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: **paxtakor, bunyodkor, xizmatkor, ijodkor;**

-dosh affiksi esa umumiylik, sheriklik yoki munosabat ma'nosini yuzaga chiqaradi: **sinf-dosh, kurs-dosh, yurt-dosh, suhbat-dosh, zamondosh;** **-xon** affiksi orqali esa ma'lum faoliyatga moyil yoki biror narsani o'qish bilan shug'ullanuvchi shaxs ma'nosi yuzaga keladi: **kitobxon, she'rxon**. Mazkur affikslarning semantik imkoniyati bir xil darajada emas: ayrimlari keng doiradagi asoslar bilan birikib, ko'plab yangi so'zlar hosil qilsa, ayrimlari ma'lum semantik doira bilan chegaralanadi.

Ikkinchi yirik guruhni mavhum ma'no ifodalovchi ot yasovchi affikslar tashkil etadi. Bu guruhda **-lik** affiksi ayniqsa faol hisoblanadi. **Do'stlik, yoshlik, yaxshilik, go'zallik, insoniylik, bilimdonlik, mustaqillik** kabi birliklarda **-lik** affiksi belgi, holat, munosabat yoki mavhum tushuncha ma'nosini hosil qiladi. Masalan, **yaxshi** → **yaxshilik** juftligida sifatdan mavhum ot hosil bo'lib, "yaxshi bo'lish holati yoki yaxshi ish" mazmuni yuzaga keladi. **Go'zal** → **go'zallik** birliklarida esa predmet yoki shaxsga xos belgi mavhumlashtiriladi. **-lik** affiksining mahsuldorligi uning turli so'z turkumlariga mansub asoslar bilan birikishi hamda keng semantik doirada yangi birliklar hosil qilishi bilan izohlanadi. Shu jihatdan u o'zbek tilining zamonaviy derivatsion tizimida faol affikslardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Uchinchi guruhni predmet va narsa nomlarini hosil qiluvchi affikslar tashkil etadi. Bunday affikslar asos ifodalagan tushuncha bilan bog'liq predmet yoki vosita nomini shakllantiradi. Masalan, **-gich, -kich, -qich** affikslari orqali ochqich, **o'Ichagich, kesgich, suzgich** kabi so'zlar hosil qilinadi. Ushbu birliklarda affiks "harakatni amalga oshirish uchun xizmat qiladigan vosita yoki predmet" semantik komponentini ifodalaydi. **-noma** elementi ishtirokida **taklifnoma, tabriknoma, dalolatnoma** kabi birliklar hosil bo'lib, ma'lum mazmunni ifodalovchi yozma hujjat yoki matn tushunchasi yuzaga keladi. **-xona** elementi esa joy nomlarini hosil qilishda faol ishtirok etadi: **ishxona, oshxona, mehmonxona, qabulxona**. Bunday birliklar affiksoidlar bilan bog'liq derivatsion jarayonlarning ham mavjudligini ko'rsatadi; o'zbek tilida xona, noma, obod kabi birliklarning affiksoid sifatidagi qo'llanishi ham qayd etilgan.

So'z yasovchi affikslarning mahsuldorlik darajasi ularning yangi leksemalar hosil qilish imkoniyati bilan belgilanadi. Mahsuldorlik - affiksning tilning muayyan davrida yangi so'zlar hosil qilishdagi faol imkoniyatidir. Shu sababli mahsuldorlikni mavjud so'zlarning soni bilangina tenglashtirish to'g'ri emas. Bir affiks tarixiy jihatdan juda ko'p so'z tarkibida mavjud bo'lishi mumkin, biroq zamonaviy tilda yangi so'zlar hosil qilish imkoniyati cheklangan bo'lsa, u kammahsul yoki mahsulsiz affiks sifatida baholanishi mumkin. Aksincha, nisbatan yangi yoki ma'lum semantik doirada faol ishlayotgan affiks yangi birliklar hosil qilishda yuqori mahsuldorlikni ko'rsatishi mumkin. So'z yasovchi affikslarning mahsuldorligi ko'pincha ularning qaysi semantik guruhga mansubligiga, qaysi so'z turkumidagi asoslar bilan birikishiga va yangi tushunchalarni ifodalash ehtiyojiga bog'liq bo'ladi. Tilshunoslikda mahsuldor va mahsulsiz affikslarni chegaralash har doim ham mutlaq emasligi, ayrim affikslar bir semantik guruhda mahsuldor, boshqa semantik guruhda esa kammahsul bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi.

O'zbek tilida **-chi, -lik, -li, -siz, -la, -dosh, -kor** kabi affikslar yuqori mahsuldorlikka ega vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, **-chi** affiksi

asosida yangi ijtimoiy va kasbiy tushunchalarni ifodalovchi birliklar hosil qilish imkoniyati yuqori: **dasturchi**, **tadbirkorchi** kabi yangi yoki kontekstual birliklarning shakllanishi ham tilning derivatsion imkoniyatlarini ko'rsatadi. Biroq mahsuldorlikni faqat nazariy imkoniyat bilan emas, amaliy nutq materiallari asosida ham baholash zarur. Masalan, **-chi** affiksi shaxs nomlarini hosil qilishda faol bo'lsa, uning boshqa ayrim semantik funksiyalari bunday keng qamrovga ega bo'lmasligi mumkin. Demak, bitta affiksning o'zi ham turli derivatsion modellarda turlicha mahsuldorlik darajasini namoyon qilishi mumkin.

Mahsuldorlikni belgilashda affiksning semantik qamrovi ham muhim mezondir. Agar affiks ko'plab turli semantik guruhlariga mansub asoslar bilan birika olsa, uning derivatsion imkoniyati keng bo'ladi. Masalan, **-lik** affiksi shaxs nomlaridan (do'stlik), sifat asoslaridan (yaxshilik, go'zallik), kasb yoki faoliyat bilan bog'liq asoslardan (ustalik), geografik yoki ijtimoiy tushunchalardan (yoshlik, birlik) yangi otlar hosil qila oladi. **-la** affiksi ham asoslarning keng doirasi bilan birikib, harakat ma'nosini hosil qiladi: **toza** → **tozalamoq**, **tuz** → **tuzlamoq**, **moy** → **moylamoq**, **tartib** → **tartiblamoq**, **guruh** → **guruhlamoq**. Bu holat mazkur affikslarning yuqori derivatsion faolligidan dalolat beradi.

So'z yasovchi affikslarning mahsuldorlik darajasini belgilashda ularning yangi terminologik birliklarni shakllantirishdagi ishtiroki ham alohida ahamiyatga ega. Fan, texnika, axborot texnologiyalari, iqtisodiyot va ijtimoiy hayotning rivojlanishi natijasida yangi tushunchalar yuzaga keladi. Til esa bu tushunchalarni ifodalash uchun mavjud derivatsion modellaridan foydalanadi. Natijada ayrim affikslarning faolligi yangi kommunikativ ehtiyojlar ta'sirida kuchayishi mumkin. Shu jihatdan mahsuldorlik statik emas, balki dinamik hodisa sifatida qaralishi lozim. Affiksning mahsuldorligi tarixiy davr, uslub, soha va nutq vaziyatiga ko'ra o'zgarib turishi mumkin.

Affikslarning mahsuldorligi masalasida sinonimik affikslar ham alohida e'tibor talab qiladi. Ayrim hollarda bir xil yoki yaqin semantik ma'noni ifodalovchi bir necha affiks mavjud bo'lib, ular bir-biriga yaqin derivatsion vazifalarni bajaradi. Masalan, *fe'l yasovchi -la, -lan, -lash* affikslarining ayrim qo'llanishlarida ma'noviy yaqinlik kuzatiladi, biroq ular to'liq sinonim hisoblanmaydi. Ularning har biri asos bilan o'ziga xos semantik munosabatga kirishadi.

So'z yasovchi affikslarning semantik guruhlarini o'rganish nazariy jihatdan bir necha muhim xulosalarga olib keladi. Birinchidan, affiks o'zining mustaqil leksik ma'nosiga ega bo'lmasa-da, derivatsion jarayonda muhim semantik yukni bajaradi. Ikkinchidan, bir affiksning semantik imkoniyati bitta ma'no bilan chegaralanmasligi mumkin. Uchinchidan, affiksning mahsuldorligi uning tarixiy jihatdan qancha so'z tarkibida mavjudligi bilan emas, balki hozirgi til tizimida yangi birliklar hosil qilish qobiliyati bilan ham belgilanadi. To'rtinchidan, mahsuldorlik mutlaq kategoriya emas, balki semantik guruh, so'z turkumi, uslub va nutq sohasi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladigan dinamik xususiyatdir. Beshinchidan, affiksning derivatsion imkoniyatini aniqlashda uning asos bilan semantik moslashuvi, yangi hosila so'zning til tizimida mustahkamlanishi va nutqda faol qo'llanishi hisobga olinishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilidagi so'z yasovchi affikslar tilning lug'aviy tarkibini boyituvchi, yangi tushunchalarni nomlashga xizmat qiluvchi va derivatsion tizimning faol komponentlari hisoblanadi. Ularning semantik xususiyatlarini o'rganish affikslarning faqat shakliy xususiyatlarini emas, balki asos bilan munosabatga kirishish jarayonida hosil bo'ladigan yangi ma'nolarni ham aniqlash imkonini beradi. So'z yasovchi affikslarni shaxs va kasb-hunar nomlari, mavhum tushuncha nomlari, predmet va vosita nomlari, belgi-xususiyat bildiruvchi sifatlar, harakat va holat bildiruvchi fe'llar hamda ravish ma'nosini hosil qiluvchi vositalar kabi semantik guruhlariga ajratish mumkin. Ushbu guruhlarning har biri o'ziga xos derivatsion imkoniyatlarga ega. Ayniqsa, *-chi*,

-lik, -li, -siz, -la, -dosh, -kor kabi affikslar o'zbek tilida yuqori mahsuldorlikni namoyon etib, turli asoslar bilan birikish va yangi leksik birliklar hosil qilish imkoniyatiga ega. Mahsuldorlikni aniqlashda affiksning qo'llanish chastotasi bilan bir qatorda uning yangi so'z hosil qilish qobiliyati, semantik qamrovi, asoslarning xilma-xilligi, zamonaviy nutqdagi faolligi va derivatsion modeldagi o'rni ham hisobga olinishi zarur. Affikslarning struktur-semantik, iyerarxik va derivatsion munosabatlarini kompleks tahlil qilish esa o'zbek tilidagi so'z yasalishi mexanizmlarining ichki qonuniyatlarini chuqurroq ochib berishga imkon beradi. Shu nuqtayi nazardan, so'z yasovchi affikslarning semantik guruhlarini va mahsuldorlik darajasini tadqiq etish nafaqat o'zbek tilining morfemik va derivatsion tizimini tavsiflash, balki zamonaviy o'zbek tilining lug'aviy boyish jarayonlarini aniqlash uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.
2. G'ulomov A., Tixonov A.N., Qo'ng'urov R. O'zbek tili morfem lug'ati. – Toshkent, 1977.
3. Hojiyev A. O'zbek tili morfemikasi. – Toshkent, 1989.
4. Tojiyev Yo. O'zbek tilida affiksal sinonimiya. – Toshkent: Universitet, 1991.
5. Shoabdurahmonov Sh., Asqarov M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1980.
6. Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent, 2009.
7. Narziyev N. So'z yasovchi birliklarning semantik munosabati. // Journal of Foreign Languages and Linguistics. – 2021. – № 3(8).
8. Ibragimova U. Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida fe'l yasovchi ayrim affikslarning sinonimiyasi. // Ilm sarchashmalari. – 2019.

9. Xaydarova I.A. Morfemalarning struktur-semantik, iyerarxik va derivatsion xususiyatlari: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2025.

10.Xaydarova I.A. Til birliklari derivatsiyasida morfemalar sintaktikasi. // Til va adabiyot ta'limi. – 2026. – № 1. – B. 49–52.